

BENDA KÁLMÁN ÉLETÚTJA
Glatz Ferenc interjúja (1986)*

– Az 1867. évi kiegyezés utáni évtizedek Magyarország történetében a modern államszervezet kiépítésének kora. Kialakul az ország igazgatási rendszere, úthálózata, kiépül a kereskedelem, kialakul a közigazgatási, a katonai és hivatalnoki rendszere. Egy új társadalmi réteg, az immáron hivatalból, értelmiségi munkájából élő tisztviselő hivatalnok-réteg jelenik meg az ország történetében. Az előttünk fekvő napló, Benda Kálmán családjának naplója, egy ilyen család életét, életútját jeleníti meg előttünk. Benda Kálmán a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója 73 éves. Ha most megkérdezném, hogy mit tart élete nyolcadik évtizedében – visszatekintve a korábbiakra – az életét meghatározó legfontosabb tényezőknél, vajon mit említene? Családi neveltetés, a középosztálybeliség, iskolarendszer, történelmi megrázkódtatások, Trianon, vagy a felszabadulás? Vagy pedig világtörténelmi benyomások? Párizsi út, vagy pedig éppen a társadalom mindennapjaiban, a középosztálybeli értelmiségi kollégák vagy pedig a társadalom alsóbb rétegei között átélt hatások vagy pedig éppen a falukutató kirándulások?

– Ha a magam múltját nézem, azt hiszem, az említett tényezők mindegyike belejátszott valamilyen vonatkozásban. Az első világháborút megelőző esztendőben születtem Nagyváradon. Apám honvédtiszt volt, akkor a nagyváradi hadapródiskolában szolgált. Apai ágon családomban Abaúj-Bereg megyei, kismemesi, kálvinista család, amelyik a múlt század első felében református papokat adott, majd pedig ügyvéd nagyapámmal világi pályára lépett. Tőle kezdve a család tagjai valóban ott található az új magyar állam legkülönbözőbb posztjain.

Anyai ágon a Jászságba vezetnek a szálak. Anyám apja, a nagyváradi tábla elnöke, Jászapatiban született, s anyai ágon felesége is odavaló volt. Ha az apai ágról azt mondtam, hogy a tiszaháti kálvinista hagyományokat képviselte, az anyai a jászsági katolikus tradíciókat hozta.

Nagyváradon nem sokáig éltem, 6 éves sem voltam, amikor a város Romániához kerülve, mi – ahogy mondták – repatriáltunk. Apám kitoloncolás révén már korábban Magyarországra került, a Ludovika Akadémián volt a tereptan tanára, mi pedig hosszú hónapokig vagonban laktunk, majd Budapest környékén szükséglakásban. 7 éves koromban érkeztünk a fővárosba. Iskoláimat már itt végeztem; a Lónyay utcai református gimnáziumban érettségiztem 1932-ben.

– A református gimnáziumnál álljunk meg egy pillanatra. Ahogy nézegettem az életed meneteléhez kapcsolódó iratokat, feltűnt; hogy a protestáns hagyományok mind történetírói munkásságodban, mind iskoláztatásodban jelentős szereppel bírtak. A mai nemzedék már nagyon nehezen tudja maga elé képzelni, mit is jelenthetett egy felekezeti iskola a két világháború között. Jelentette azt, hogy ott világnézetileg is erősen a felekezet szempontjából nézték a társadalmat és problémáit? Jelentett ez valamiféle politikai elkötelezettséget?

– Világnézeti közösséget feltétlenül jelentett, a világ bizonyos dolgaiban való azonos eligazodást. De ezt nem nevezném felekezetinek. Volt felekezeti jellege ennek az iskolának, ez azonban nem hittani, dogmatikai síkon nyilvánult meg. Miért voltunk mi büszkék arra, hogy reformátusok vagyunk, és mi volt az, amit az iskola is mint református hagyományt tanított nekünk? Hát az, hogy a magyar szabadságharcok, a nemzeti kulturális és politikai

---

* A fenti interjút 1986-ban vettük képmagnóra Benda Kálmán életútjáról. A Veszprémi Oktatási Központ megbízásából készített többrészes videofelvétel egyik darabja ez, amely sorozat a volt Eötvös-kollégisták életpályáit tartalmazza. A Benda Kálmán bemutató filmet a köztévé több alkalommal is bemutatta, szövege a *Forrás* c. folyóirat 1987. májusi számában publikálásra került. Ezt közöljük most újfent, Benda Kálmán 80. születésnapja alkalmából. Az életpálya 1986 utáni adataival azért nem egészítettük ki, mert azokat tartalmazza Péter Katalinnak az emlékkötethez írott Köszöntője. (G. F.)

mozgalmak, az egész Habsburg-korszakon át, reformátusok vezetése alatt alakultak ki, s a reformátusok voltak a magyarság élő lelkiismerete. Azt mondhatnám, hogy a mi kálvinizmusunk, amit a Lónyay utcai iskolában kaptunk, ebben az értelemben egyfajta történelmi öntudat volt. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a mi tanáraink nagyon sokszor hangsúlyozták a hűséget a néphez, ahhoz a magyar néphez, amelyet – így mondták nekünk – az ellenreformáció óta a bécsi Habsburg-uralom mindig elnyomott, amely nem tudta saját erejét kifejteni és önmagát megtalálni. Ha célt állítottak elénk, amint állítottak, akkor az az volt, hogy: nektek, akik iskolát végeztek, tanultok, akik majd valamilyen fokon mégis vezető szerepet fogtok betölteni, nektek kötelességetek, hogy ezt a népet valahogy a felszínre hozzátok és emberi sorsot adjatok neki. Tulajdonképpen ezek a protestáns hagyományok alkották a népi mozgalom gyökerét is.

Az iskoláról egyébként még azt mondhatnám, hogy – ahogy emlékszem – benne politizálás nem volt. Erős németellenesség, visszavetítve a múltba – majdnem úgy mondhatnám: nem illett egy jó szót mondani az iskolában a Habsburgokról –, de napi politikai megjegyzés legföljebb azon a szinten hangzott el: többet kellene a magyar faluért tenni, és hogy a kormány nem elég németellenes, ez több ízben is elhangzott. Szigorú iskola volt, a tanuláson volt a hangsúly. A budapesti református gimnázium – ellentétben az ismert református kollégiumokkal, ahol a tanulók zöme paraszti származék volt –, a fővárosból szedte tanulóit, köztük alig-alig volt parasztyerek, viszont a budapesti kispolgárság és középosztály, sőt a protestáns arisztokrácia gyermekei is itt tanultak. Én magam is Telekiekkel, Tiszákkal, Kendeffyekkel jártam együtt, de ez az iskolában semmilyen megkülönböztetést nem jelentett. Fel sem merült, hogy valaki azért, mert ilyen vagy olyan családból származik, mert az apja ez vagy az, esetleg más elbánást igényelhet ne, vagy másképp kellene őt megítélni. Ez, mondom, fel sem merült, és nagyon jól emlékszem, hogy Tisza Kálmán mindig közepesen aluli tanuló volt. Igen erős volt a latin és a görög, a humán tantárgyak oktatása; 7 éven át mindennap volt latinóránk, a latin nyelv, a latin irodalom képezte – nemcsak nálunk, hanem az úgynevezett reálgimnáziumokat kivéve a középiskolákban mindenütt – akkor még a műveltség alapját. Meg kell mondanom, hogy szerintem nem volt rossz alap. Nem csak abban a vonatkozásban, hogy ha valamilyen modern nyelvet kezdtünk tanulni, akkor annak nyelvtani szerkezetéhez a latinon keresztül közelebb érkeztünk, könnyebben megértettük és elsajátíthattuk, hanem abban a vonatkozásban sem, hogy azt a történelmi műveltséget, amely végeredményben Magyarországon is évszázadokon át uralkodott, mi még a latinon keresztül megkaptuk. Természetesen a humán tantárgyak mellett jelen voltak a természettudományok is. Azt ma már talán nem kell különösebben fejtegetni, hogy ebben a vonatkozásban a magyar iskoláztatás nem állt mindenütt a korszak magaslatán. A fizikát, a biológiát, a kémiát persze mi is tanultuk, de ezek csak később kerültek be a középiskolai oktatás központjába.

Az, hogy az iskolát a református egyház tartotta fenn, nem jelentette, hogy ide csak reformátusok jártak. Én is végig olyan osztályba jártam, ahol diáktársaim egy része más felekezetből jött, katolikusok, evangélikusok, egy-két unitárius, és feltűnően nagy számban voltak zsidók a pesti, már értelmiségi zsidó családok gyermekeiből. Soha közöttünk felekezeti súrlódások, ellentétek, viták nem voltak. De nemcsak mi az osztályban, hanem az iskola vezetése sem tett soha semmilyen megkülönböztetést. Amikor eljött a vallásóra, hetenként kétszer, akkor ki-ki ment a maga felekezetének az órájára. A katolikus páter vagy a zsidó rabbi ugyanúgy tagja volt a tanári testületnek, és bent az iskolában tartották a hittanórákat. Nem emlékszem, hogy vallási kérdésről vitatkoztunk volna, annál többször esett a társadalmi problémákról. Ezeket a vitákat mindig teljes nyíltság jellemezte. Az én osztálytársaim között volt például – hogy csak egyet említek – Kasztel András, a magyar munkásmozgalom egyik mártírja, együtt is érettségiztünk.

– *A református társadalommal, pontosabban a református neveléssel szemben gyakran elhangzott már korábban is, azután ma történész értékelésben is, hogy történelmünket a*

Habsburg-ellenes hagyományok láncolatára fölfűzve, kissé leszűkítette a történelem menetét és elhanyagolta a nemzeti történelem ezen kívül eső erőinek a bemutatását. Mint történész, ma, immáron több mint öt évtized után visszatekintve, hogy látod ezt?

– Ebben feltétlenül van valami igazság. Ennek a történet szemléletnek a középpontjában elsősorban a Habsburg-ellenes hagyományok álltak, a magyar kultúrának – hogy így mondjuk – a protestáns vonulata, de szó sincsen arról, hogy ugyanakkor ez elzárt volna bennünket más szemléletek. Más irányok, mondjuk egy nyugati katolikus szemléletű történetírás megértése elől. Ma már kicsit furcsán hangzik, ha azt mondom, hogy protestáns szemlélet, katolikus szemlélet, ez még abban az időben feltétlenül megvolt és volt protestáns és katolikus nevelés is. A mi generációnkban ez már nem ütközött annyira ki, de az apáink, vagy nagyapáink nemzedékében három mondat után meg lehetett mondani, hogy az illető a piaristáknál végzett-e, vagy a debreceni Református Kollégiumban. Más volt az emberi megjelenés, más volt talán még a mondatok megfogalmazása is. Volt ilyen jellege az iskolának, s ezt a nevelés tudatosította is. Azt mondhatnám tehát, hogy mi protestáns, sőt református nevelést kaptunk, de nyitottak voltunk minden irányban, és én emlékszem arra, hogy felsőbb gimnazista korunkban már tudatosan jártunk éppen olyan körökbe előadásokat hallgatni, éppen olyan társaságokba gondolatainkat kicserélni, amelyek már egy ellentétes, tehát nem tiszaháti protestáns szemléletben nézték a múltat. Valóban 16-18 éves korunkban már élt bennünk egy olyan gondolat, hogy egy kicsit egyoldalúan nézetik velünk a magyar múltat. De az nem vitás, hogy ebben nőttünk fel és ez adta nekünk az alapot.

– Hogy egy kissé előreugorjak időben, az irataidból és életrajzodból is tudom, hogy Szekfű Gyula mellett dolgoztál, ő pedig köztudottan a katolikus történetírásnak volt a vezéralakja az 1930-as években.

– Iskolám nem örült annak, hogy Szekfű Gyulához mentem az egyetemre. Amikor lettem alapvizsgáimat, nagyon büszke voltam az eredményre, bementem a gimnáziumba és volt tanáromnak elmondtam, hogy történelem szakon kitűnőre alapvizsgáztam. Azt kérdezi, kinél? Mondom, Szekfű Gyulánál. Azt mondja: annál a hazaárulónál? Mondom: tanár úr mit olvasott Szekfűtől? Én attól az embertől elvből nem olvasok semmit – válaszolta. Ez persze ebben a formában nem volt általános magatartás, de az bizonyos, hogy Szekfűben ellenséget láttak akinek a magyar múlt értékeléséről vallott felfogása nem azért káros, mert katolikus, hanem azért, mert a magyar öntudatot rombolja. Ami most már Szekfűvel való tanítványi viszonyomat illeti, kétségtelen, hogy bizonyos dolgokban sosem tudtam őt megérteni, nem tudott meggyőzni, ezt ő is tudta és én sem titkoltam. Nem tudtam soha egyetérteni azzal, hogy a magyar történelem csúcspontja a 18. század, azért, mert a katolikus egyház ekkor teljeseedik ki Magyarországon, s a nemzet, az egyház és az uralkodó együtt építik a „Regnum Marianum”-ot, Mária királyságát. Ezt az időszakot a mi tankönyvünkben nemzetietlen kornak ítélték, amikor Bécs hatalma eluralkodott egész Magyarországon, és a nemzeti mozgalmak, velük a magyarság is, háttérbe szorul az idegen uralom mögött.

Nem tudtam vele soha egyetérteni abban, hogy a 16-17. században a török korszakban Erdély csak epizód, amelynek – ahogy ő mondotta – nincs jelentősége, mert a történeti folytonosságot a királyi Magyarország képviselte. Mi úgy tartottuk és nekem is ez volt a felfogásom, hogy a fejedelmi Erdély valóban epizód, hiszen a török korszak végével megszűnt, de ha ez az epizód nincs, akkor nem tudom, ki mentette volna át a középkori magyar politikai hagyományokat, ki vitte volna tovább a Mátyás halálával gazdátlanul maradt magyar kulturális törekvéseket és a magyar nyelvet olyan időben, amikor a magyar királyok Bécsben éltek, és nem lehetett várni tőlük, hogy a magyar műveltségnek irányt és utat mutassanak.

Közöttünk tehát voltak ilyen ellentétek, azonban Szekfű ezt nem érezte velem. Ő tisztelte mások véleményét, és elfogadott tanítványának. Soha nem éreztem azt, hogy nekem valamilyen hátrányom lett volna amiatt, hogy nem értettünk mindenben egyet, hogy

közöttünk vannak véleménykülönbségek. Ugyanakkor meg kell mondanom, ha valakitől történeti látásban, történetiszemléletben sokat tanultam, az Szekfű Gyula volt. Ő ébresztett arra, hogy azt, amit protestáns hagyományként kaptunk, kritikailag felül kell vizsgálni, és hogy a dolgoknak tulajdonképpen két arca van, és mind a kettőt figyelembe kell venni, különben teljesen egyoldalú képet kapunk. Ezt én Szekfű Gyulától tanultam meg, és ehhez a tőle tanult szemlélethez igyekeztem is mindig – amennyire tudtam – hű maradni.

– *Hajtsunk vissza néhány oldalt a családi fotóalbumban; az 1920-as évek végére, a középiskolás korra. Nagyon sok a cserkészmozgalommal kapcsolatos fotó itt. Hogy látod ma, visszatekintve fiatal korodra, a cserkészlet szerepét? Azt a politikai, ideológiai szerepét látod elsősorban, amit nálunk a történeti irodalom gyakran hangoztat, amelyik a reakciós nevelési rendszer szerves részeként tekintette a cserkészletet? Azt a cserkészletet látod ebben, amelyikben a népi mozgalom kibontakozásában, generációkat nevelve, jelentősége volt, vagy azt, amelyik egyszerűen önállóságra szoktatta, nevelte a tizenegynéhány éves fiatalokat?*

– Előttem a cserkészlet – ahogy visszagondolok – sohasem mint valamilyen politikai jellegű mozgalom jelenik meg. Ezt mi nem éreztük, és állítom, hogy ilyen nem volt, illetve nem ez volt a lényeges. Természetesen minden társadalmi mozgalom és intézmény a maga korának a gyermeke.

Azt mondhatom, hogy az én nevelésemben és nevelkedésemben szerencsésen egészítette ki egymást a család, az iskola és a cserkészlet. Nem fordult elő, hogy bármelyik a másiknak ellentmondott volna, hogy egymással ellentétes ideálokat állított volna elő, vagy élénk. Azt, amit a családban mint hagyományos szemléletet kaptam, azt vitte tovább a Lónyay utcai gimnázium, és azt erősítette a maga módszereivel a cserkészlet is. Hogy miben állt a cserkészlet jelentősége számunkra? Talán elsősorban abban, hogy ránevelt bennünket a közösségi életre. 12 éves korunktól, amikor cserkészsé lettünk, megtanultuk, hogy az embernek saját érdekeit alá kell rendelnie egy kisebb vagy nagyobb közösségnek. Emellett önállóságra nevelt bennünket. Én már mint 15-16 éves gimnazista, előbb mint őrvezető, majd mint rajparancsnok, teljesen önállóan vittem előbb 8-10, majd pedig 25-30, nálam 4-5 évvel fiatalabb gimnazistát táborozásokra, néha 2-3 hétre is, amikor is én voltam a legöregebb a táborban. Mentünk télen sítáborba, mentünk a tavaszi és őszi szünetekben úgynevezett mozgótáborba, mentünk nyáron a nagy táborba, s ez önállóságra, fegyelemre és ugyanakkor felelősségtudatra nevelt bennünket. Ehhez járult azután, hogy – miután az egész cserkészletet magunk alakítottuk ki, magunk főztünk magunknak, a sátrat magunk rendeztük be – ez bizonyos ügyességet is adott. Azokat a gyerekeket, akik a modern civilizáció következtében otthon már mindent készen kaptak – ez elsősorban a fővárosi gyerekekre vonatkozott – egy kicsit visszavitte a természethez és ahhoz, hogy maguk teremtsék meg saját életük bizonyos feltételeit. Aztán később nagyon sokat voltunk együtt más cserkészcsapatokkal is. A mienk iskolai csapat volt, s más iskoláknak ugyanígy megvoltak a csapatai; de voltak tanonccsapatok, vagy a csepeli munkásgyerekek híres 13. számú "Ezermester" csapata; ezekkel együtt táborozva, azt mondhatom, hogy a magam korosztályán belül, szinte az ország egész társadalmával összekerültem valamilyen vonatkozásban. És nyilván nem maradhatott ez nyom nélkül sem az én, sem a többiek fejlődésében.

– *Ezek szerint tehát nem a rendszer által követelt ideológiai, politikai szempontok, hanem a köznapi élmények maradtak meg jobban Benda Kálmánban a cserkészletről?*

– Sőt, kizárólag csak ezek maradtak meg bennem. Abban az időben, amikor én voltam cserkész, a közélet, az állami vezetés által elvárt kötelező megnyilatkozások és a kötelező tananyag még minimálisak. Az, hogy a cserkészlet egyfajta katonai előképzéssé vált, csak a háború alatt, 1942-43-ban következett be, amikor a cserkészletből is többé-kevésbé levontemozgalmat csináltak.

– *A családi fotóalbumban fotók a budapesti bölcsészkar akkor Múzeum körüli épületéről. A budapesti bölcsészkaron talán minden idők egyik legszínvonalasabb tanári garnitúrája képezi*

a történészeket. Szekfű Gyula mellett itt ül a tanszéken Domanovszky Sándor, Hajnal István, Szentpétery Imre, Mályusz Elemér. Milyen emlékek vannak a tanárokról Benda Kálmán visszaemlékezéseiben?

– Szekfű Gyula tanítványa voltam, de természetesen az említett tanárok mindegyikéhez jártam órára, kollokváltam náluk. Alapvizsgám egy részét pedig Mályusz Eleméرنél tettem le. A sorrend az volt, hogy az egyetemre bekerülő elsőéves a középkori történelemmel kezdte, így először is Mályuszhoz jártunk mindannyian, aki rettegett volt szigorúságáról. Nagyon sokat kívánt, és bevallom, nemegyszer félve mentünk a szemináriumi gyakorlatra, vajon mit fog szólni, mert nem készültünk fel eléggé. Sokat kívánt és nem volt elnéző. Nem volt közvetlen professzor, távolságot tartott, de ha valaki tanult és tudott, azt méltányolta. Ekkor bontakozott ki Mályusz vezetése alatt a középkori népiségtörténeti kutatás, ebben – mint Szekfű-tanítvány – nem vettem részt, de ismertem, és mindnyájan nagyon méltányoltuk. Ennek a lényege az volt, hogy végre ne csak a politikai és katonai eseményeket nézzük a történelemben, hanem vizsgáljuk meg azt is, hogy az elmúlt évszázadban milyen nép élt egy-egy megyében, egy-egy történelmi tájon, hogyan alakult ennek a népnek, elsősorban nemzetiségi-etnikai vonatkozásban a sorsa. Éppen ezért a középkortól kezdve egész az újkor elejéig főként azokat a területeket vizsgálhatta Mályusz Elemér, amelyek a magyar etnikai területnek a perifériáján már nemzetiségi lakossággal is rendelkeztek; ezek a kutatások általában azt mutatták, hogyan szorult vissza, főként a török hódoltság következtében, számos vidéken a magyar etnikum, és hogyan váltak korábban nemegyszer színmagyar területek vegyes nemzetiségűvé.

Hajnal Istvánt nagyon szerettük, bár nem egészen értettük. Hajnal a maga társadalomszemléletével talán legelől járt az akkori Pázmány Péter Tudományegyetemen, a nyugati legfrissebb társadalomtörténeti eszméket hozta és adta elő nekünk. Ó beszélt először nekünk arról, hogy a társadalomban az egységesnek látszó osztályokon (mint pl. az uralkodó osztály, vagy polgárság, parasztság) belül különböző rétegek vannak, ezek közt mi a munkamegosztás, az ellentét, miben és hogyan egészítik ki egymást. A társadalmi szemlélet alapjait Hajnaltól tanultuk meg.

Domanovszky Sándortól viszont a gazdasági szemléletet kaptuk. Ugyanakkor, amikor Szekfű, és részben Mályusz ellen is elhangzott később az a vád, hogy a történelemnek elsősorban ideológiai vetületét nézték, az eszmék alakulását és harcát, Domanovszky a gazdasági fejlődésre irányította a figyelmet. Olyan, korábban szinte nem is ismert témákra, hogy hogyan gazdálkodott egy nagybirtok, egy középbirtok, milyen volt a belső élete.

Valóban, én is úgy vélem, nagyon szerencsések voltunk, mert minden irányból kaptunk képzést. Ehhez járult Szentpétery Imre, aki megtanította azt, amit sajnós a későbbi idők történészeinek már elfelejtettek megtanítani, hogyan kell elolvasni egy Árpád-kori oklevelet, hogy kell egy középkori vagy újkor eleji iratot forráskritikával megközelíteni, állításait mérlegelni. Amikor már az egyetem után magam is, társaim is külföldi egyetemekre kerültünk, azt állapítottuk meg, hogy nem kell szégyenkeznünk a Pázmány Egyetemen kapott történész felkészültségünkkel. Mesterségbeli tudásunkkal mindenütt megálltuk a helyünket.

– Kétségtelenül, s ezt mint kutató történész is hozzátehetem. a magyar tanárgenerációk közül szakmailag a legszínvonalasabb történészeket ekkor képezték a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Ez a nemzedék volt az alapja a magyar történetírásnak a későbbi évtizedekben is, értem alatta az ötvenes-hatvanas éveket. De a fényképek között igen sokat találunk a híres elitképzőként ismert Eötvös Kollégiumról. Elitképzés, tanárképzés, közösségi nevelés, elefántcsonttorony-szellem? Mi volt jellemző az Eötvös Kollégiumra?

– Az Eötvös Kollégiumba kemény felvétellel választották ki azt, aki bekerült, de mi sohasem éreztük, hogy itt elitet képeznek, és hogy mi elitek vagyunk. A kollégiumban a munkát nagyon megkívták, becsülete csak annak volt, aki dolgozott és jól vizsgázott. Ehhez viszont minden lehetőséget megadtak. Nemcsak azért, hogy nekünk az egyetemen kívül, a

kollégiumban is voltak óráink, szakóráink, így nekem, mint történelem-földrajz szakosnak, történelemből és földrajzból. Ezeken az órákon nem előadtak, hanem közös munkában, szemináriumi gyakorlatban képezték bennünket, adták a feladatokat, amelyekre fel kellett óráról órára készülni.

– *Sokat?*

– Bizony elég sokat, úgyhogy gyakran fél éjszakákon át tanultunk és készültünk. Persze ott állt a nagy könyvtár, ez a nagyon szépen felszerelt szakkönyvtár, amelyikben este 10-ig teljesen szabadon lehetett dolgozni, azt a könyvet vettük le, amelyiket akartuk és úgy dolgoztunk, ahogy legjobban be tudtuk osztani.

A szaktárgyak mellett voltak modern nyelvóráink is, és itt az Eötvös Kollégiumnak talán egyik legnagyobb eredménye az volt, hogy kinyitotta szemünket a világ felé. Mert amikor mi franciául vagy németül kötelezően tanultunk, már a középiskolában szedett anyagra rárakva az új tanulmányokat, ez nemcsak nyelvet és nyelvtant jelentett, hanem az illető nép irodalmát, a gondolkodását is; mielőtt kijutottunk volna külföldre, mi már szinte behatoltunk ezeknek a népeknek a műveltségébe, kultúrájába. Egy-egy évfolyamban 18-20-an voltunk, s ennek szinte a fele latin-görög szakos volt. Közülük azonban nem mindenkiből lett latin-görög szakos tanár. Megemlítem, hogy pl. én az Eötvös Kollégiumban a francia nyelvet attól a Ligeti Lajostól tanultam, aki görög-latin szakon végzett, és azután a mongol nyelv európai hírű kutatójává lett. Volt kollégistákkal a mai tudományos életben a legkülönbözőbb területeken találkozunk. Az eredetileg latin-görög szakos tanárok, felhasználva az itt kapott műveltséget és tudást, sokkal könnyebben be tudtak kapcsolódni más tudományágakba.

Ami a közösségi szellemet illeti, az Eötvös Kollégium nem zárt el és nem tiltott senkit semmitől. Nem nevelt bennünket arra, hogy másoknál különbnek érezzük magunkat. Nem kiváltságokra, hanem munkára és tudományos felelősségre szoktatott, aki nem dolgozott és nem produkált, azt menthetetlenül kizárták a kollégiumból. A diákönkormányzat igen széles körű volt, a belső közösségi magatartást és életet magunk alakítottuk ki.

– *Mire terjedt ez ki?*

– Ez kiterjedt a kollégiumi élet egész területére. Négyen laktunk egy szobában. Volt egy hálószobánk és egy dolgozószobánk, mindenkinek külön íróasztallal. Az évfolyamokat tekintve vegyesen laktunk, de általában egy szobában azonos szakúak. A legidősebb volt a "családapa", ő rendszerint már negyedéves volt, az évfolyamban időben utána következő volt a "családanya", és azután voltak a gólyák, mert hiszen a második év végéig, az alapvizsgáig, mindenki csak gólya volt, akkor lépett elő tanár úrrá. A kollégiumi elnök szabályozta a közösségi életet az étkezéstől a szórakozásig (bálokat és színi előadásokat, kabarékat is rendeztünk), s ha szükség volt rá, ő irányította a közösség ellen renitenskedők megfékezését. Az igazgató csak nagy ritkán szólt bele ezekbe a dolgokba.

Hogy egy példát mondjak. Az esti kimaradás úgy történt, hogy egy füzetlapra felírta az illető a nevét, kérve, hogy vacsoráját tegyék félre, mert nyolc órakor nem lesz itthon, később jön haza. Nem kérdezték meg, hogy hova megy, de ha rendszeresen kimaradt és ez már esetleg a kollégiumi órákon is észrevevődött, akkor az igazgató – az én időmben Gombocz Zoltán – magához hívatta és figyelmeztette, ha pedig a vizsgaeredménye rossz volt, könyörtelenül kitették.

Jellemző, hogy a bajtársi egyesületek, amelyek akkor az egész egyetemi életet eluralkodtak, a kollégiumban nem tudtak gyökeret verni. Visszaemlékezve ötéves kollégiumi pályafutásomra, mindössze egy-két bajtársi egyesületi tagról tudok. A kollégiumi szellem nem méltányolta ezeket a politikai jellegű tömörüléseket. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne vettünk volna részt a kor – hogy úgy mondjam – közéletében. Ott voltunk mindig a Szabó Dezső-előadásokon, eljártunk a falukutatók beszámolóira, ha kellett, elmentünk tüntetni, hogy ne csukják be Féja Gézát, vagy hogy tiltakozzunk a Kovács Imre elleni per miatt. Mint a kollégiumi légkörre jellemzőt megemlítem, hogy itt szerveződött 1931-ben az a kommunista

diákmegmozdulás, amely kicsit az egész egyetemet megrázta, és hogy 1945 után a magyar művelődési, sőt az általános politikai élet élvonalába is nagy számban kerültek Eötvös-kollégisták.

– *Mondhatnánk talán azt, hogy az Eötvös Kollégium olyan alapozottságot adott a magyar értelmiségivé készülőknek, melynek segítségével kiépülhetett Magyarországnak az a tudományos, kulturális bel- és külföldi rendszere, ami 1918 előtt hiányzott. Te is az egyetem befejezése után több helyen voltál külföldi ösztöndíjjal.*

– Az Eötvös Kollégium tudatosan arra törekedett, hogy a kollégisták egyetemi tanulmányaikat itthon befejezve, azokat külföldi tanulmányutakkal egészítsék ki. Így jutottam én is ki Bécsbe, Berlinbe, majd pedig hosszabb időre Párizsba. A kollégiumot már az alapító Eötvös Loránd a francia kultúrával jegyezte el, amikor a francia tanárképző főiskolát, az Ecole Normale Supérieure-t vette mintául. A kollégium mindvégig igen erősen francia orientációjú volt. A két világháború közti magyar értelmiségben volt egy olyan felfogás, hogy a mi kultúránk jórészt német emlékün nevelkedett, európaiságunkat Bécsen keresztül a németektől kaptuk, s politikailag is érdekeink a németek mellett jelölik ki helyünket. Az Eötvös Kollégium ennek a teljes negációja volt. Emlékszem rá, hogy amikor 1938-ban kikerültem Párizsba, milyen megdöbbentő erővel hatott rám az a felismerés, hogy a közép-európai problémáknak nemcsak német, hanem francia szempontú megítélése is van, és hogy a magyar kérdések is milyen másként néznek ki Franciaországból. Az, hogy az Eötvös Kollégium bennünket Franciaország felé irányított és a francia kultúrában nevelt, önkéntelenül magával hozta, hogy az akkori magyar kultúrpolitikával akarva, nem akarva mindnyájan szembekerültünk. Valami mást akartunk. És ebben a másban benne volt a francia közélet nyitottsága, demokratizmusa, benne volt az, hogy nem német szemmel nézi a világot. Azt hiszem, hogy az Eötvös Kollégium nagy érdeme, hogy az egyoldalúan német orientáltságú magyar kulturális életből kiragadott bennünket. A francia műveltségen át európaiakká lettünk.

– *Az 1930-as évek Európájának igazi és nagy kérdése a szocialitás, a társadalmi kérdések. Ismeretes, hogy Magyarországon, mindenekelőtt a népi írók hatására szintén a szociális kérdés, elsősorban a parasztkérdés került a társadalom széles nyilvánossága elé. Kevésbé ismeretes azonban az, hogy a kormányzat is igyekezett egy bizonyos konzervatív úton szociális reformpolitikát megvalósítani. A fiatal, végzett tanár, aki hazajön Európából, látta-e az Eiffel-torony árnyékában ezt a társadalmi problémát itthon Magyarországon, és mit tett?*

– Ez a probléma az én nemzedékemben nagyon erősen élt. Amikor 1939 késő nyarán hazajöttem Franciaországból, az ország a bécsi döntés lázában égett; terület-visszatérés, visszakaptuk a Felvidéket. A hivatalos propaganda azt hirdette, minden baj oka az, hogy Magyarországot megcsonkították, területileg lényegesen kisebb térre szorítottak, és minden baj magától megoldódik, ha visszaszerezzük az elvesztett területeket. Ez ellen a propaganda ellen volt tiltakozás a Táj- és Népkutató Központ megszervezése, amelyiknek élén három professzor állt, Magyary Zoltán a közigazgatás-tudomány egyetemi tanára, Teleki Pál a földrajz professzora, akkor éppen kultuszminiszter is, és Györffy István a néprajz professzora. Nem is a professzorokban, hanem bennünk, tanítványokban ébredt az a gondolat, hogy most, amikor minden figyelmet a revízióra irányítanak, meg kell mutatni, tudatosítani kell a belső szociális problémákat. Így jött létre a Táj- és Népkutató Központ kiállítása, amelyik térképekkel, statisztikai táblázatokkal mutatta be a nagybirtok gyűrűjében fuldokló magyar parasztság helyzetét, a nagytőke által gúzsba kötött gazdasági fejlődést, egész eltorzult társadalmunkat. A kiállítás – amelynek egyik rendezője voltam nagy vihart kavart, s miután a parlamentben a társadalmi rend elleni lázítással vádolták meg, néhány hét után, 1939 decemberében maga Teleki Pál záratta be.

– *Felülről indított reform és felülről elmszett reform, ha jól értem.*

– Nagyon kétségbe voltunk esve, amikor a kiállítást hatalmi szóval bezárták, és ezt éppen Teleki Pál tette, mondván: ha a grófokra akartok löni, akkor odaállok közéjük az első sorba.

Az esetet leírtam akkor ösztöndíjjal Párizsban tartózkodó barátomnak, Guoth Kálmánnak, volt Eötvös-kollégiumi társamnak, nemzedékünk talán legtehetségesebb történész tagjának, aki később tragikus körülmények között halt meg, Vlasza tulajdonképpen valamennyiünk véleményét fejezte ki. Többek között ezt írta: „A Táj- és Népkutató Kiállítás esetében elsősorban nem Teleki egyénisége sajnálatraméltó és tragikus, hanem az egész magyarság jövője. Hát mit gondolnak az urak otthon? Azt hiszik, hogy amolyan »ki volt Anonymus?« kérdés körül ömlik a tinta? Vágy talán új irodalmi műfaj megteremtésén fáradozik az ifjú magyar tollforgató generáció? Utolsó reményünk volt ez a jövőt illetően. Török és Habsburg áfium, rendi és nagykapitalista nemzetölés után utolsó és egyetlen mentsvár a végső pusztulás előtt: bevonni a magyar milliókat nemcsak az alkotmány, hanem a nemzeti élet „sáncái” közé is... Mit csinálnak majd derék grófjaink, ha Hitler csinálja meg az agrárreformot Magyarországon? Hova áll akkor Teleki?”

Nagyon jól emlékszem, hogy ez a kérdés: a földreform, a demokratizálódás, állandó beszédtema volt köztünk már a kollégiumban is, a szobában, a közvetlen, kisebb társaságban (Kosáry Domokossal, Maksay Ferencsel, Tóth Andrással laktam egy szobában) és a nagyobb közösségekben is; napról napra újra és újra visszatértünk ehhez, mert csak ebben láttuk a megmenekedés útját.

– *Az 1930-as évek végi fiatal értelmiségi generációjának: egyik nagy tette volt a néphez való közeledés. A tatai népfőiskoláról sok fénykép található Benda Kálmán fotóalbumában.*

– A Táj- és Népkutató Intézet kiállításának hatalmi szóval való bezárása után a munka elsősorban Magyary Zoltán Közigazgatástudományi Intézetében folyt tovább. Magyary modernizálni akarta a közigazgatást, új módszereket kísérletezett ki, mezőgazdasági értékesítő szövetkezeteket szervezett, amelyek kibontakozásának egyik akadálya volt, hogy hiányoztak azok a felkészült parasztemberek, akikre ezek irányítását rá lehetett volna bízni, így merült föl, hogy népfőiskolát kell létrehozni, s azon a legtehetségesebbeket kiképezni. Ennek a tatai népfőiskolának, amelyik – hadd tegyem hozzá – az akkori Magyarországon az egyetlen, nem egyházi népfőiskola volt, én voltam a vezetője három éven keresztül. A megye különböző falvaiból, minden társadalmi rétegből, minden nemzetiségből és minden felekezetből válogattunk ki és hívtunk be a népfőiskolára 20-28 év közötti parasztfiatalokat. A képzés egyszerre volt szakmai, kulturális és világnézeti is. Tanultak tehát magyar irodalmat, magyar történelmet, de ugyanakkor mezőgazdaságot, üzemtant, mindazt, ami a modern mezőgazdaságban szükséges.

Ennek a népfőiskolának voltam tehát én a vezetője. Együtt laktam a népfőiskolásokkal, én tanítottam a magyar történelmet, a szociológiát, és én voltam – úgy mondhatnánk – a nevelőtanár, aki felelős az iskola rendjéért, a közösségi életért. Azt mondhatom, sikeres volt ez a népfőiskola, és én is rengeteget tanultam. 1944-ben aztán hatalmi szóval, felülről ezt is megszüntették, mondván, hogy az államrend ellen lazít. Jellemző, hogy 1945 után, amikor a közös gazdálkodás kialakítása megindult, a volt népfőiskolások közül nem egy került a falusi élet vezető pozíciójába.

– *Közben 1942 márciusától az első önálló, tanszékektől független történetkutató intézet, a Teleki Pál Tudományos Intézetben belüli történettudományi intézet alkalmazottja voltál.*

– Az én nemzedékem a diploma megszerzése után nemegyszer évekig volt állás nélkül. Ez az államnak is komoly gondot jelentett, ezért a kormányzat létrehozta az úgynevezett ÁDOB-ot (Állástalan Diplomások Országos Bizottsága), s ez bizonyos, minimális, létminimum alatt lévő fizetést adott nekünk. Egy esztendeig ilyen ÁDOB-os fizetéssel voltam az egyetemen, a Szekfű-szemináriumban könyvtáros. Aztán Beregszászba kaptam a gimnáziumba kinevezést, de ezt sohasem foglaltam el, mert ekkor már tényleges katonai szolgálatomat töltöttem. Majd pedig a Lónyay utcába, tehát volt gimnáziumomba kerültem, ahol egy esztendeig tanároskodtam. Onnan a minisztériumba vittek, itta népfőiskolai ügyeknek voltam az

előadója, majd 1942-ben; az akkor alakult Teleki Pál Tudományos Intézetbe hívtak meg, tudományos kutatói állásra.

A Teleki Intézetnek volt egy külön, önálló történettudományi részlege, ennek Deér József professzor volt az igazgatója, igazgató-helyettese pedig Kosáry Domokos. A kutatói garda mindenütt szinte kivétel nélkül az én generációból állt, a történettudományiban csakúgy, mint a szomszédos földrajztudományi, vagy később a néptudományi intézetben is. Az intézet feladata hivatalosan a háború utáni béke előkészítése volt, mi azonban úgy határoztuk meg feladatunkat, hogy egy új magyar történet szemléletet kell kialakítani, amelynek lényege a hungarocentralizmus megszüntetése. Olyan szemléletet, mely Magyarországot nem elkülönítve, mintegy légtérben nézi, hanem a magyar történelmet beágyazza a szűkebb és a nagyobb táj egészébe, s a magunk fejlődését a szomszédos népekével egybevetve vizsgálja. Az én közvetlen feladatom az volt, hogy az intézet francia nyelvű történeti folyóiratát, a *Revue d'Histoire Comparée*-t, az összehasonlító történeti folyóiratot szerkeszsem. Arra törekedtünk, hogy ne csak magyarok, hanem a szomszédos országok tudósai is a szerzői gárdába kerüljenek. A francia nyelvet azért választottuk, mert németül nem akartunk publikálni, angolul politikai okokból nem lehetett, a francia viszonylag semleges nyelv volt. Azt mondhatom, hogy folyóiratunknak talán elsőként sikerült áttörni az első világháború utáni elszigeteltséget. A folyóiratot a párizsi egyetemi nyomdával közösen adtuk ki, ezáltal biztosítva volt az európai terjesztés. Úgy érzem, hogy bár erről a próbálkozásról az utóbbi évtizedekben kevés szó esett, azért ez mint mozgató erő, egy kicsit hatott az 1960–70-es évek magyar történetírásának szemléletére is. A folyóirat igazgatója Kosáry Domokos volt, a tényleges szerkesztést én végeztem.

– *1939. szeptember 1-jén kitör a második világháború, Magyarország pedig 1941 nyarán lépett be a háborúba. Hogy érintette ez a fiatal, történészi pályája elején lévő értelmiségit?*

– Ahhoz az évjáráshoz tartoztam, amelyik az első világháború után elsőként szolgált két évet tényleges katonai szolgálatban. A Bercsényi Miklósról nevezett 2. fogatolt tábori tüzérezredben szolgáltam. A leszerelésem után nem volt olyan év, hogy 4-5 hónapot ne töltöttem volna uniformisban. Még tényleges katonaként részt vettem az erdélyi bevonulásban, majd a délvidéki harcokban és megszállásban, és csak a véletlenül múlt, hogy a Don mellé nem kerültem ki. 1944. nyár végén újra behívtak. A románok kiugrása után ezredemet Erdélybe vitték. Átúsztattunk a Maroson, Gyulaféhevár előtt találkoztunk a szovjet csapatokkal. Tordát egy héten át védtük, majd visszavonultunk Apahidához, miközben a hátunkban elesett Debrecen. Ekkor már ütegparancsnok voltam, utóvédütegeként hátráltunk – nagy veszteségekkel – észak felé. Nemegyszer keveredtünk közelharcba, jóllehet elvileg 20-25 km-re lőttünk ideálisan, előfordult, hogy lefelé álló ágyúcsövekkel 50 m-re tüzeltünk magunk elé. Utolsók közt vonultunk át a tokaji hídon, utánunk robbantották fel. Mindnyájan tudtuk, hogy ennek a harcnak semmi értelme sincs, de csinálni kellett. Akkor közöttünk olyan hírek jártak, hogy odaát a szovjet oldalon magyar hadsereg alakult. Mondtam is az embereknek: ha egyszer nem indulunk tovább reggel, délre már itt lesznek az oroszok és csatlakozunk a mellettük harcoló magyar néphadsereghez. Az ütegben csepeli munkások is voltak az ágyúk, és jász parasztok a lovak mellett. Ők mondták: zászlós úr, hallgasson ránk, most még nem szabad átmenni. Csak később tudtuk meg, hogy a szovjet oldalon nem alakult magyar hadsereg, és aki átment, hadifogolytáborba került. Egész Mezőkövesdig hátráltunk, ekkor látszott, hogy éjszaka elvágják előlünk a pesti műutat, felszorulunk a Felvidékre, és onnan ki tudja, hová. Ez október vége felé volt. Összehívtam az üteget és azt mondtam: ennek már semmi értelme nincs, aki menni akar, kap tőlem menetlevelet. Este 8-9 körül szétszéledtünk, ott maradt a négy löveg magában, néhány horvát katonával, akiknek nem mertünk szólni. Én magam Budapestre jöttem, a Teleki Intézetben azzal fogadtak: tudtuk, hogy jössz, ágyad kész a pincében. Az ostromot már Budapesten éltem át. A Teleki Intézet nagyobb részét kitelepítették a Balaton mellé, így családommal lényegében csak a

felszabadult városból távozva, valamikor februárban találkoztam. Ez az én katonai pályafutásom története.

– *A Teleki Pál Intézet ismert volt angolszász, francia orientációjáról.*

– Az Intézet pincéjében akkor mintegy tizenhatan húzódtunk meg, ez egyúttal óvóhely is volt. Köztünk volt francia barátom, Jean Boussaguet is, aki német hadifogolytáborból szökött, nálam lakott és a Teleki Intézetben kapott munkát. A pincében működött hamispapír-gyárunk. Jó kapcsolataink voltak a nyomdákkal, onnan kaptuk a különböző űrlapokat, és főleg zsidóknak keresztény származást igazoló írásokat meg katonai mentesítéseket állítottunk ki. Most újra hasznosíthattam gyerekkori rajztehetségemet: én készítettem az iratokra a pecskéteket. Multkoriban elem került egy ilyen irat, engem is meglepett, hogy milyen valóságos. Azt hittük, teljes biztonságban vagyunk, hiszen a főnökünk a Teleki Intézet elnöke, Hóman Bálint miniszter volt, a jobboldali politika egyik fő képviselője. Bizonyosra vettük, hogy tevékenységünkről semmit sem tud. Csak az ostrom után derült ki, hogy amikor Waldapfer Eszter (a Széchényi Könyvtár későbbi főigazgatója) végső kétségbeesésében fölment egykori professzorához, hogy segítsen rajta, Hóman azt mondta neki: menjen el a Teleki Intézetbe, ott adnak magának hamis papírt. El is jött, kapott is, meg is menekült. Hóman Bálint tehát tudta, hogy az elnöksége alatti intézetben mi folyik.

Amikor Budapest ostroma véget ért, január vége felé, egy reggel azt mondja nekem francia barátom, hogy kísérjem el, szeretné megnézni, mi van a menyasszony-jelöltjével, aki valahol a külvárosban lakott. Mentünk ki a kapun, éppen akkor jött be egy orosz járőr, még köszöntünk is egymásnak. Mi elmentünk, a járőr bement az óvóhelyre és mindenkit felszólított, hogy vegye a kabátját, mert igazolványt fognak kapni. Elmentek, Gödöllőre kerültek a nagy gyűjtőtáborba, néhányan ugyan pár hét múlva hazajöttek, de bizony volt olyan, aki csak évek múlva került elő.

– *Tatai népfőiskola, előtte Párizs, utána összehasonlító kelet-európai történetiszemléletért való harc, jogosan gondolta – úgy vélem – ez a generáció, hogy az 1945-ben felszabadított új Magyarországon ez az értelmiségi réteg vezető szerepet fog játszani. Hogy alakult az életed a felszabadulástól?*

– Valóban, 1945-öt felszabadulásként üdvözlöttük, úgy gondoltuk, hogy ha vezető szerepet nem is kapunk, de mindaz, amiért harcoltunk, és amire törekedtünk, most megvalósul, és ebben az új fejlődésben mi is megtalálhatjuk a magunk helyét. A Teleki Intézet, amely a Kelet-Európai Tudományos Intézet nevet vette föl, rövid idő alatt a magyar tudományos élet központjává vált. Az elnöklő székbe, Hóman Bálint helyére előbb Schweng Lóránt, majd Bibó István került. A Történettudományi Intézetben Deér József is lemondott az igazgatói tisztségről, Kosáry Domokos lett az igazgató, igazgatóhelyettesként én voltam mellette. Az Intézet vállalta az új szellemű első iskolai történelem tankönyvek elkészítését, ezek nagyon rövid idő alatt meg is jelentek. Megindítottuk Kossuth Lajos iratainak kritikai kiadását, egy sok kötetből álló forrás kiadvány-sorozatot. Közeledett 1848 centenáriuma, a tudományos történeti kiadványokat mi adtuk ki. Parasztságtörténeti, általános társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti kutatásokat indítottunk, egymás után jelentek meg forráskiadványaink és monográfiáink az eddig elmellőzött 19-20. századi történelemből. Az intézet, nagyzolás nélkül mondhatom, a történeti kutatások országos központjává lett. 1948-ban az országos centenáriumi megemlékezések nálunk kezdődtek, ekkor adtuk át Kossuth Lajos iratainak első megjelent kötetét. Az ünnepélyen ott voltak a politikai és a tudományos élet vezetői. Számos esetben fogadtunk külföldi tudományos vendégeket, s az intézetben havonként rendezett teás-találkozók (a résztvevők egy része teát és néhány darab magunk sütötte kekszet kapott) nemcsak tudományos, hanem művelődési életünknek is számon tartott eseményeivé váltak. Hogy magamról is szóljak, 1946-ban egyetemi magántanárrá habilitáltak, rendszeresen tartottam órákat az egyetemen; kineveztek Magyarországon egyik UNESCO-küldöttévé, a Magyar Történelmi Társulat főtitkárává választott. Újraélesztettük a Revue d’Histoire

Comparée-t, s úgy tűnt, a magyar történettudomány egy új, jelentős fejlődésének nézünk elébe.

Mindez megváltozott 1948 derekán. Azt vettük észre, hogy a kormányzat egyre bizalmatlanabb irántunk. A régi szakembereket mindenütt leváltották, összejöveteleinkről mind többen elmaradoztak, kiadványaink nem kapták meg a cenzúraengedélyt, a szépen indult külföldi kapcsolatokat leállították. Velem is közölték, hogy származásom, nyugat-európai tanulmányaim révén káros burzsoá eszméket képviselek, s nemcsak vezetésre nem vagyok alkalmas, hanem még oktatói és kutatói működésem is káros. 1948-ban az Intézet a Tudományos Akadémia szervezetébe került át, akkor engem is elbocsátottak; évekig voltam állás nélkül.

– *Mindez természetesen 1948, illetve 1949 utánra érvényes. Hiszen 1945-48 között a régi értelmiség olyan exponensei, mint Szent-Györgyi Albert, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor, Eckhart Ferenc és mások, vezető pozíciókat töltöttek be, és csak a szűkkeblű értelmiségi politika kezdetekor jöttek elő ezek a tendenciák a magyar kulturális politikában. Mit jelentett 1949 után állástalannak lenni? Nem volt munkakönyved? Mit csináltál egyáltalán mint történész, hogy lehetett egy történész állás nélkül?*

– Az első időkben kaptam bizonyos megbízásokat, adatokat kellett a levéltárban összegyűjtenem. Ezt azonban hamarosan megvonták, mondván, hogy méltatlan hozzám. Semmilyen más munkát nem kaptam, mint történész, gyakorlatilag nem működhettem, alkalmi munkákból éltem. Ezek között volt fizikai, volt szellemi is, írtam szakdolgozatot az egyetemre, írtam egy doktori disszertációt is valami vezető kádernek, aki csak közvetítő révén érintkezett velem, s akinek az volt a feltétele, hogy a doktori értekezés ne legyen túl színvonalas. Kérését persze teljesíttem. Elég nehéz volt így élni családdal, három gyermekkel, egy olyan világban, amelyben enivalót csak jegyre adtak, de nem járt jegy a családnak, ha a családfő nem volt állásban. Még szerencse volt, hogy a feleségem, lévén ő számtan-fizika szakos tanár, taníthatott. Tanított is látástól vakulásig, a gyerekeket jóformán csak ágyban látta, ő volt a család eltartója. Amit én kerestem, az csak mellékesen és rendszertelenül érkezett. Ezek bizony nehéz idők voltak. 1953-ban azután az állam és az egyházak szerződést kötöttek egymással és ebben a református egyházat kötelezték, hogy a négy püspökségi székhelyen egyházi gyűjtő-levéltárat kell felállítani. Mivel levéltári részről volt kollégáim voltak a szakértők, a szerződésbe bevették, hogy a budapesti levéltár élére szakembert kell állítani. Együttal meg is mondták az illetékeseknek, hogy alkalmazzanak engem. Így kerültem a budapesti református levéltár élére, 350 forint fizetéssel. Ez bizony akkor nem volt sok pénz, de legalább az igazolványomban nem az állt, hogy állástalan. Persze hivatalos vonalon nem csengett valami jól az egyházi alkalmazás.

– *Mikor kaptad a megbízást a jakobinusok: iratainak kiadására?*

– A munkát a Kelet-Európai Intézetben megkezdtem, s amikor tudtam, csináltam. Ez tartotta bennem a lelket. A Történelmi Társulat hivatalos megbízását viszont csak 1953-ban kaptam meg, ezzel persze pénz nem járt. Kereken tíz évet dolgoztam a magyar jakobinusok iratainak összegyűjtésén, sajtó alá rendezésén és 55-56-ban jelentek meg azután három nagy kötetben az iratok. Jellemző, hogy én csak az iratok összegyűjtésére kaptam megbízást, a feldolgozást akkor nem engedélyezték számomra, a feldolgozás csak később jelent meg.

– *A történettudományi szakmában legendisztikus a te kézikönyvtárad! A mi generációnk úgy tudja, hogy ezt jórészt könyvügynökként szedted össze. Ez erre az időszakra esik?*

– Igen. Ekkor még megvoltak, főleg a Múzeum körúton a régi antikváriumok, ezeknek a pincéjében az évtizedek során nagy anyag halmozódott föl. Az antikváriusok is érezték, hogy a magánkereskedelemnek hamarosan vége lesz, ezért nem vették rossz néven, hogy én, összebarátkozva velük, a pincében kutattam, és – csak a saját szakmámon belül maradva – kiválasztottam a történetileg fontos és értékes könyveket. Mivel pedig minden intézménynél – könyvtáraktól a levéltárakig – kollégáim ültek, akik nagyon rendesek voltak velem, ők

megmondták, hogy milyen könyv hiányzik náluk, mire volna szükségük, s én azokat szállítottam, persze nem a saját nevemen, mert tölem nem vehettek volna, hanem valamilyen stróman közbeiktatásával. Megrövidítve családomat, a legszebb példányokat magamnak tartottam meg. Így sikerült összehoznom ezt a könyvtárat, amelyik teljes sorozatban tartalmazza a történeti folyóiratokat, forráskiadványokat, kézikönyveket. Bizony, ma már aligha lehetne ezt a könyvtárat összeszedni.

Négy évet voltam az egyházi levéltárban, úgy mondhatom, egy kicsit a szakmából kirekesztve. Időnként ugyan rám nyitották egyesek az ajtót, volt kollégák barátságából, és néha vezető poszton lévő történészek is, akik, úgy látszik, szükségesnek vélték elmondani nekem, hogy nem mindennel értenek egyet, olyan dolgokkal sem, amiket nekik kellett végrehajtani. Gondolom, azért mondták el nekem ezeket, hogy egyszer, ha úgy fordul, emlékezem rá. Elkeseredett nem voltam, de kissé számkivetettnek éreztem magam. Emlékszem, 1956. október 24-én ott álltam az Apponyi téren (nem tudom megjegyezni az új neveket, azokat használom, amiket még fiatal koromban tanultam) – előttem vonult a tüntető tömeg a Bem-szoborhoz, vagy jött a Bem-szobortól. Mindenki tartozott valahová, és én akkor nagyon éreztem, hogy nem tartozom sehova, Néhány nappal ezután üzenetet kaptam, hogy menjek be az Akadémia Történettudományi Intézetébe. Bementem, akkor a Belgrád rakparton volt az Intézet, és éppen együtt ült a munkatársi gárda, mint kiderült, forradalmi bizottságot választottak. A fal mellett álltam meg, alig ismertem valakit, s akkor felállt egy számomra ismeretlen, és azt javasolta, hogy engem is válasszanak be a forradalmi bizottságba. Így kerültem be a Történettudományi Intézetbe, mint az 56-os "forradalmi bizottság" tagja. 1957. január 1-jével ezután hivatalosan kineveztek igazgatóhelyettesnek. Meg kell mondanom, hogy a Történettudományi Intézetben nem voltak semmilyen különösebb kilengések, nem távolítottak el és nem vontak felelősségre senkit, pusztán az történt, hogy bizonyos történeti kutatásokat és munkákat átcsoportosítottak. Ketten voltunk igazgatóhelyettesek Zsigmond Lászlóval, Molnár Erik volt és maradt az igazgató. Ekkor csöstül hullott rám az áldás. Kineveztek az akadémiai történelmi bizottság titkárává, a kiadók beválasztottak az igazgatóságba, a társadalmi egyesületek az elnökségbe. Bizonyos idő után persze kiderült, hogy mindez nem megy, s akkor fokozatosan kihagytak tisztségeimből, legtöbbször értesítés nélkül. Nem ment az Intézetben sem, mert világnézeti intézményben pártunkívüli, mint jómagam, nem tölthetett be vezető állást. Mondtam is a kollégáknak: „Szóljatok, ha elérkezett az ideje, én nem akarok itt senkivel tengelyt akasztani; amikor kell, lemondok az igazgatóhelyettesegről.” 1958 nyárutóján azután mondták, hogy most egy átszervezés kapcsán megszűnik az állásom, legjobban tennem, ha benyújtanám lemondásomat. Ezt meg is tettem. Hadd mondjam, én úgy éreztem, hogy Molnár Erikkel, a pártszervezettel, a kollégákkal mindvégig jól megvoltunk. Molnár Erik örült annak, hogy a gyakorlati adminisztratív ügyekkel nem kell foglalkoznia, ezeket én intéztem. Elsősorban az ő személyén múlt, hogy 1957-58-ban a Történettudományi Intézetben nem voltak felelősségre vonások az '56-os dolgok miatt, igaz, nem is igen lett volna miért. Ma is hálás vagyok a Történettudományi Intézet akkori pártvezetőségének, hogy igazgatóságomat ilyen gavallérosan számolta fel. Nem egy példát tudunk, amikor ez sokkal drasztikusabban történt. Akkor kerültem az Intézet kutatói gárdájába munkatársként. Egy időre visszahozták a származás szerinti kategorizálást (én voltam az intézet egyetlen "osztályidegen" tagja), de később főmunkatárssá, majd tudományos tanácsadóvá léptettek elő, 6 évig voltam a szakszervezet elnöke, s azóta is ott dolgozom.

– *Molnár Erik igazgatósága számunkra, később bekerülő fiatalok számára is a tudományos nyugalmat jelentette. Azt hiszem, őt valóban a tudomány érdekelte egy tudományos intézet élén. És ahogy látjuk, mint cseppben a tenger, itt is megmutatkozott – nem tudom; egyetértés-e velem – a magyar politikai életnek az inga játéka! 1957-58-ban a radikálisabb változások látszanak és mutatkoznak, majd 1958-ban visszalendül az inga és kialakul egy olyan koalíció*

politika, amelyben az 1949-ben bejött új káderállomány, valamint az 1949 előtti demokrata, tudós-értelmiségi garnitúra is megtalálta a helyét. Hiszen később, az 1960-as években, Kosáry Domokos, Makkai László, Wellmann Imre és a többiek is elnyerték helyüket a magyar történettudományban.

1958 után, mint tudományos munkatárs, majd főmunkatárs, mind erősebben az ismeretterjesztés és az oktatás felé fordult a figyelmed, legalábbis, ahogy ezt a neved alatt futó rádióműsorokból, TIT-előadássorozatokból követni lehet. Volt ebben a tevékenységben, egy bizonyos megszakítás után – az 1940-es, illetve 1950-es évek megszakítására gondolok – folytatása annak a társadalomhoz fordulásnak, amelyikről az 1930-as években már beszélünk?

– Azt hiszem, hogy volt. Mindig is nagyon szerettem tanítani, szerettem foglalkozni olyanokkal, akik a történelem iránt érdeklődnek. Hosszú ideig erre csak a TIT keretében adódott lehetőségem, ez is persze csak 1958 után. Szívesen végeztem az ismeretterjesztő munkát, jártam vidékre, számos helyen tartottam előadást. A rádió az később jött, ezt is megszerettem. A rádióban fegyelmesebben kell beszélni, az idő köt, de ha röviden is, érdekes problémákat lehetett megtárgyalni; ezekkel az adásokkal kapcsolatban sok levelet kapok, s ezek azt mutatják, hogy sikerült érdeklődést kelteni. Másként szólva, sikerült a mikrofon előtt olyanokat megszólaltatni – mert hiszen én általában csak kérdezek ezekben a beszélgetésekben –, akik sokoldalúan, érdekesen tudják a kérdéseket megvilágítani.

Itt említem meg, hogy az 1970-es években a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola meghívott három évre történeti előadások tartására. Ezt a munkát nagy örömmel és szívesen végeztem, bár a hetenkénti leutazás elég fáradtságos volt. Húszéves megszakítás után ez volt az első alkalom, hogy taníthattam.

Mindig azt vallottam, hogy a történész, aki csak önmaga vagy néhány szakember számára kutat és ír, nem teljesíti igazi feladatát. Arra van szükség, hogy népünk minél nagyobb részének adjunk történeti látást. A ma problémáit csak az tudja helyesen megítélni, aki tudja, hogy a múltból hogyan és honnan jutottunk el idáig, és a jövőt is csak az tudja helyesen tervezni, aki látja a fejlődés egész történeti vonalát. Ezért az volt a meggyőződésem, hogy szükséges a reális történeti műveltség és látás.

Ugyanakkor sok időt fordítottam levéltári kutatásokra. Azok a témák, amelyekbe részben már korábban is belevágtam, ekkor érlelődtek meg bennem, és ekkor hoztak kutatási eredményt. Utólag visszatekintve, számomra is érdekes, valahogy úgy hozta a véletlen, hogy a magyar történelemnek elsősorban három csomópontján folytattam kutatásokat. Az egyik a 16-17. század fordulója, a Bocskai-szabadságharc és annak következményei. A második a Rákóczi-szabadságharc, főként annak diplomáciai vonatkozásai, a harmadik pedig az 1790-es években a magyar jakobinus mozgalom. Mindig vonzottak a forradalmi mozgalmak, érdekelt létrejöttük, lefolyásuk, a különböző társadalmi osztályok magatartása. Az 1960-as éveknél kezdve azután a politikai események kutatásától egyre erősebben a művelődéstörténet felé fordultam. Főleg a parasztság és az értelmiség 18. századi helyzetével, műveltségével foglalkoztam. A hatvanas, majd a hetvenes években megújuló magyar történetírás, amely ledobta az irányított, dogmatikus szemléletet, százával kínálta a korábban mellőzött témákat, és ezekbe a munkálatokba öröm volt bekapcsolódni. Munkakedvet és lelkesedést adott, hogy az ember a valóságot írhatta meg a múltból, elmondhatta saját véleményét.

– Visszatértél a talán legszebb értelmiségi hivatáshoz; a tanári pályához. Ugyanakkor 1980-ban visszatértél a református egyházhoz is, hiszen ekkor lettél – ha jól tudom – a Ráday Gyűjtemény igazgatója, kiadványainak szerkesztője.

– 1980-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület meghívott a Ráday Gyűjtemény igazgatójává. A gyűjtemény részei a könyvtár (benne a Ráday család szép és fontos műemléki könyvtára), a levéltár és az egyházi múzeum. Ez a tudományos gyűjtemény, ahogy a

református műveltség egésze, szerves része múltunknak és jelenünknek, ezt ma már a hivatalos művelődéspolitikai is vallja.

– *1962-ben Szocialista Kultúráért kitüntetés, 1968-tól a TIT Országos Történelmi Választmányának elnöke, az 1960-as évektől egy sor történettudományi folyóirat szerkesztőbizottsági tagja, 1975-ben a Haza Szolgálatáért érdemérem ezüst fokozata, majd 1983-ban, a 70. születésnapra a Munka Érdemrend arany fokozata, 1984-ben címzetes egyetemi tanárság és 1983-ban Pach Zsigmond Pál igazgatónak, Molnár Erik utódjának felkérésére a Történettudományi Intézet osztályvezetője lettél.*

– Nagyon meglepődtem, amikor Pach Zsigmond Pál akadémikus arra kért, hogy vállaljam el az intézet kora újkori osztályának a vezetését. Akkor mondtam: ebben a korban már ne vállaljon valaki osztályvezetést. Helyesebb volna ezt a tisztséget egy fiatalra bízni, aki azt hosszú éveken át következetesen tudja vinni. Azt felelte: az Intézet szeretné látható jelét adni, hogy az a mellőzés, amelyben többek között nekem is éveken át részem volt, megszűnt, ezért arra kér, hogy vállaljam el a tervidőszak végéig az osztályvezetést. Így lettem én vén koromra osztályvezető.

– *Mint az Intézet egyik volt felelős vezetője, hogyan látod a fiatal kutatói utánpótlást?*

– Nagy aggodalommal nézem az utánpótlást. Az egyetemi felkészítés az elmúlt évtizedekben nem érte el azt a színvonalat, mint a mi időnkben. A mai történészeket nyilván szélesebb perspektívában tájékoztatják, mint bennünket, hiszen mi még nem sokat hallottunk Dél-Amerika vagy Afrika történetéről. Viszont nem tanulták meg azt, amit nekünk megtanítottak: a paleográfiát, a régi írások olvasását, azt, hogy hogyan kell a levéltárakban kutatni, hogyan kell kritikával illetni és kritikával megrostálni a források híradásait. Egy forráskiadványt a mai nemzedék sok tagja nem is tudna összeállítani. Nagy baj van a latinnal, amelynek tanítását eltörölték. Márpedig középkori vagy kora újkori történelemmel sem magyar, sem egyetemes vonatkozásban nem lehet foglalkozni a latin nélkül. A nyelvtudással egyébként is baj van. A magyar történelemben a latin mellett elengedhetetlen a német, hiszen a bécsi kormánysszervek iratai németül íródtak, amellet sok a francia vagy olasz nyelvű irat is. A nyelvek nem tudásának a következménye, hogy a kutatói pályára menő történészek többsége az utolsó száz évvel akar foglalkozni, amikor nincsen latin, a belügyekben idegen nyelv sincs, amikor nem kell különböző írásokkal bajlódni, mert gépírt szövegek vannak. Félő, hogy ha a mi nemzedékünk elmegy, a régebbi magyar történet kutatásával problémák lesznek, és nem tudunk majd lépést tartani az egyetemes fejlődéssel. Arra kellene törekedni, hogy mi, amíg még vagyunk, át tudjuk adni tudásunkat a fiatalabbaknak, különben sokkal nehezebb lesz majd egyszer előlről kezdeni a dolgokat. Mert abban bizonyos vagyok, hogy előbb-utóbb a történeti kutatások hivatalos irányítói is belátják majd, szükség van a régebbi múlttal foglalkozó szakemberekre is.

Mindehhez hozzá kell tennem, hogy az utóbbi néhány évben örömmel látom: a fiatal nemzedékben egyre inkább vannak szakmailag jól felkészült, látókörrel és nyelvismerettel rendelkezők, akiktől remélhető, hogy az általunk megkezdett munkát folytatják.

– *Azzal kezdtük; hogy milyen családból, milyen családi hatásokkal jött a magyar történettudomány egyik vezető egyénisége. Kevés szó esett a szakmáról. Értelmiségről, társadalomról, politikáról beszéltünk. Gyermekeid, unokáid mivel foglalkoznak, mit csinálnak?*

– Két fiam közül a nagyobbik történész szakot végzett, jelenleg a Néprajzi Múzeum munkatársa, de történészjellegű feladattal foglalkozik. Kisebbik fiam a Magyar Távirati Irodában dolgozik. Leányom pedig építészmérnök. Négy unokám van, a legidősebb tavaly érettségizett.

– *Benda Kálmán volt kedves tanára, Hajnal István mondotta: hosszú távon a társadalom folyamatossággal növényyszerűen fejlődik. Az a társadalom lehet csak életképes, ahol a generációk, öregek és fiatalok, egymást követve ráépülnek; növényyszerűen ráfolynak,*

rátelepednek az előttiük járók tudás- és ismeretanyagára. Úgy gondolom, ez a beszélgetés Benda Kálmánnal, amely nyomon követte az ő életútját, jó igazolása e történelmi tézisnek.

Megjelent: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára (Szerk.: Glatz Ferenc) Budapest, MTA TTI, 1993. 397–413. pp.